

De még ez a filozófia sem végső szava a versnek. Még ez a réteg is mélyebbre enged pillantani önmagánál. Ennek a négy-soros összetett mondatnak egyetlen alanya van: *a jó Isten*. Arany életfilozófiája a vallási gondolatba torkollik. Az Isten ebben a versben nemcsak képes kifejezés egyik eleme, hanem a mondanivaló legmélyebb rétege. Az az Arany János, aki a zsolttárokon tanult írni-olvasni, aki mint költő is első sorban a Bibliából táplálkozott, aki a *Fiamnak* szóló verset, az *Itthon*, a *Honnan és hová?*-t írta, a maga gondolatépületének tornyáról nem felejtette el a keresztet; végső szava a nagy kérdésekre, végső megnyugvása a nagy nyugtalanságok után, ha néha félve, habozva, halkán is, de végül mégis csak mindig az Isten neve. „Én azt meg nem tagadom. — Mit hisz a tudós? ő lás-sa“ — írta öt évvel halála előtt. Az örök élet gondolata, bár ebben a négy sorban egy szóval sincs megemlítve, mégis ott rejlik ennek a kis versnek a mélyén is. Halálsejtelem, elboron-gás, játsziság, humor, rezignáció, filozófia, vallásos megnyug-vás: négy rögtönzött sorban.

Ime, néhány példa, ezer közül kiragadva, mindegyik a maga nagy gazdagságának csak egy-egy megvillanó oldaláról vizsgálva, az is a gényus parancsolta tiszteletből fakadó szerénységgel és mértéktartással, igazolására a felállított tételnek: Arany a művészi forma teremtő erejével, az ihlet pillanatában mindent meg tud csinálni, amit akar.

Sik Sándor.

A magyar gémeskút.

Az ásott kút különféle alakjai között a magyar vidékre kétségtelenül legjellemzőbb s nekünk legkedvesebb az ú. n. *gémes-kút*. Ez a kútforma úgy hozzá tartozik a magyar alföldi tájhoz és a magyar falu képéhez, hogy nélküle szinte el sem tudjuk azt képzelni. Különös a formája, mert úgy meredezik föl a magasba, mint valami óriási mérleg felnyomott karja, sok-szor magasan tülemelkedve az alacsony háztetőkön s élesen rárajzolódva a magyar ég világos alapjára. Klasszikus költői appercepciója a gémeskútnak ARANY Toldijának ez örökszép sorai:

Ösztövér kútágas, hórihorgas gémmel
 Mélyen néz a kútba s benne vizet kémel:
 Óriás szúnyognak képzelné valaki,
 Mely az öreg földnek vérit most szíja ki.

Jellemzően síkvidéki kút ez ugyan, de el van terjedve hazánk hegyvidéki részein is, és annyira magyar, hogy mindenütt, ahol magyarok laknak, gémeskutat is találni. Mégis nagy tévedés volna azt hinni, hogy ez a kútforma magyar eredetű. A gémeskút előfordul nemcsak hazai nemzetiségeinknél, de feltalálható csaknem egész Európában, sőt más földrészekeken is. Horvátországban (Dachler, Das Bauernhaus, 88), Szerbiában (Nopcsa, Albania 27), Romániában (saj. jegyz.), Bulgáriában (Hellwald, Haus u. Hof, 428), Galiciában (Dachler i. m. 88), és Lengyelországban (Hellwald i. m. 417) s Oroszország nagy részében általános (D. Zelenin, Slavischer Grundriss 252) északon Svédországban (Orbis Terrarum, Skandinavien, 207, 224), sőt még a Lappföldön is feltalálható (Die Kunst, 1929, 152). Megvan Németországban és Portugáliában (Wörter u. Sachen, X, 99). Már az ókorban ismerték a rómaiak (Wörter u. Sachen, X, 99) és Görögországban (H. Licht, Sittengeschichte Griechenlandes, Ergb. 145). Egyiptomban és Észak-afrikában (Buschan II, 1024, 1026, 1038), a nyugati Sahara oázisaiban (Umschau XXXV, 293), sőt a legtávolabbi keleten, a japán szigeteken is van a magyarhoz hasonló gémeskút (Kétesz K. R. Képek Ázsia keletéről, 179). Az európai nyugaton a múltja visszanyúl a népvándorlás korára, mert már a longobárdok is ismerték (Andree, Braunsch. Volkskunde, 152). A XV. és XVI. sz.-ból való német és németalföldi eredetű rézkarcokon és fametszetű képeken is sűrűn megtaláljuk (Bartels, D. Bauer, 6, 20, 35, 75).

Ez utóbbi adatokból látszik, hogy bármennyire magyar-nak lássék a mi gémeskútunk, mégsem lehet feltételezni azt, hogy ez a kúttípus mitőlünk terjedt volna el olyan messzire keletre, északra és nyugatra. Sokkal valószínűbb, hogy a honfoglaló őseink ezt a kutat vagy már itt találták a Duna-Tisza síkján, vagy az orosz síkságon való vándorlásuk alatt ismerkedvén meg vele, onnan hozták a mintáját.

Mint minden fejlettebb alakú ásojt kúton, a gémeskúton

is két főrészt különböztetünk meg: a földbe ásott vízgyűjtőt és a föléje állított vízemelő szerkezetet.

A gémeskút vízgyűjtőjéről, sajnos, csak nagyon kevés adattal szolgál néprajzi irodalmunk. Mert akik a kutat itt-ott leírták, leginkább csak a föld felszínén látható vízemelő szerkezetet figyelték meg s az aknával keveset törődtek. Akik pedig kissé részletesebben foglalkoztak a kútaknával, rendesen elfelejtik megmondani, hogy gémeskútnak, vagy másféle kútnak az aknájáról beszélnek-e. Ezért tehát a gémeskút aknájáról csak kevés pozitív adat áll rendelkezésünkre.

A vízgyűjtő mélysége általában a talajvíz mélységétől függ. Megjegyzendő azonban, hogy túlságosan mély kútakna fölé nem lehet gémes emelőszerkezetet állítani. Keresztmetszete vagy négyzetes vagy kerek. A mélység és alak szerint való különbségen kívül csak abban változatos az akna, hogy milyen anyaggal van a fala kibélelve. A téglával vagy (hegyes vidéken) terméskövel kirakott kútakna mindig kerek, síkvidéken azonban elég gyakori a fával, deszkával kibélelt kútakna is, amely ilyenkor persze négyzetes. Lehet, hogy fanélküli vidékeken régebben náddal is bélelték az aknát, s nagyon valószínű, hogy a nagyon régi s messzi elterjedésű u. n. *bodon-* v. *bödön-kút* is szolgált egykor a gémeskút aknájául. Ez utóbbi olyan kút, amelynek az oldalfalát valami kioldvasodott vagy kivájt vastag fatörzs alkotja, vagy amelynek az oldalát ilyen kivájt fatörzsrészekkel bélelik ki. A kútba eresztett fatörzset nevezik *bodon-*nak, *bödön-*nek. A sövényfonással való kútakna-bélelés is valamikor bizonyosan jobban el volt terjedve, mint most. Most csak Aranyosszékről van erre vonatkozó adatunk (JANKÓ I. Torda, 95), valamint Alsófehérmegyéből (LÁZAR i. m., 487). Békésmegyében a kutat csak egynehány egymásra tett feneketlen hordóval rakják ki. (Népr. Ért. XII, 134).

Az akna nyílását rendesen korlát szokta körülvenni, amely arra szolgál, hogy az embert, állatot megóvja a kútba való eséstől. Ez valószínűleg nem nagyon régi része a kútnak, s mai általános elterjedését, azt hiszem, főleg a hatóságok beavatkozásának köszönhetjük. Göcsejben különben még ma is vannak korlát nélküli kutak, ott ugyanis néha egészen befedik a kút nyílását vastag deszkával vagy tölgyfapallókkal és csak

a közepén hagynak még akkora négyszögű nyílást, amelybe a vödör lejárhat. (Malonyai, IV, 284).

A kútkorlát vidékenként más-más anyagból szokott készülni s a neve is változik országrészenként. *Káva, gáva, kámva, kánva* a neve főleg Dunántúlon, Szegeden, Szatmármegyében (MTsz.), Gyergyóban (Nyr. XXXIV, 83), *kútkáva*, a Bakonyalján (Nyelv. Füzet. 34:61), Szalontán (Nyr. XLII, 360). *Kámván*nak mondja már B. Szabó Dávid szótára 1792-ben, de a *kávás-kút*at az Oklevélszótár már 1235—70-ből közli. Az Alföldön, Szatmármegyében és Segesváron *gárd*-nak (MTsz.), Szatmármegyében, a Székelyföldön (MTsz.), Borsodmegyében (MNY. IV, 180), Szilágyságban (u. o. IV, 383), Biharm. (u. o. X, 334), *gárgya*-nak nevezik. *Kút-gárgya* Szatmármegyében és a Székelyföldön (MTsz.), Debrecenben (Népr. Ért. XIII, 188); *kút-gárgyája* Zilahon és Gyergyóban (MTsz.); *kút-gárdolás* Csíkmegyében (MTsz.); *gárgyina* Szolnok-Dobokamegyében (MNY. IV, 383). (*Gárdus* a kútoldalakkal összetartó fakapocs neve Biharmegyében, Ny. F. 29:30). *Rovás* Bácsmegyében (MNY. IX, 237), Hevesmegyében a kút bélésfáját hívják így (MTsz.); *kútrovás* Érsekújváron, Félegyházán, Gömörmegyében és a Palócságban (MTsz.), Hódmezővásárhelyen (saját jegyz.), Hajdumegyében (Nyr. XXXVII, 375). Vasmeigyében *összerovatolni* szokták a kútkávát (MTsz.). *Köblözet* vagy *faküjü* (MTsz.) vagy *kút-köböl* (Nyr. XXXV, 41) a Székelyföldön.¹

Hogy miből készül ez a sokféle nevű kútkorlát, azt részben már a különféle nevek is elárulják. A *káva* szó eredetét úgylátszik még nem ismerik a magyar nyelvészek, de a *gárd* (> *gárgya*) szóról kiderítették, hogy albán eredetű, de hozánk oláh közvetítéssel került (Nyr. XXII, 491, XLVI, 183), s hogy eredetileg 'sövény' a jelentése. Ez tehát olyan kútkorlát, amely vesszőfonásból készült. Ma már nem mindig és nem mindenütt vesszőfonásos a *gárd* vagy *gárgya*, mert ez a név átment idővel más anyagból készült kútkorlátra is, mindenesetre azonban azt mutatja, hogy valamikor általános volt a vesszőfonás kútkávák készítésénél. A vesszőfonás természeténél fogva a kútkáva eleinte bizonyosan kerek, kosáralakú volt, aminek

¹ V. ö. *Köbölkút* (falunév).

nyomát talán a Tájszótárnak az a vasmegyei adata őrizte meg, amely szerint a káva, kútkáva, koszorú-forma kerítés a kuta-
kon. A *rovás* gerendákból, pallókból összerótt kútkorlátot jelent, olyant, mint az összerótt boronafalú faházon, mikor a gerendavégek egymásra vannak róva. Ugyanemiatt nevezik Bács-
megyéen a kútkna falának deszkázatát is *rovásnak*, de ott már elhomályosult a szónak a *ró* igéből való származása s ezért a *rovás* már téglából rakott kútbélést is jelenthet (MNy. IX, 237). A székely *kút-köböl* v. *köblözet* és *faküü* elnevezések csak u. m. asszimilációs jelentésváltozások eredményei; a két tárgy némi hasonlósága miatt a kútkorlátra is alkalmazták a *köböl* és a 'törő zúzó készülék (köles-, mák-, lenmag-, tökmag-, kendertörő)' jelentésű *kölyü* (MTsz.) nevét. Ujabban deszkából készítik a kútkorlátot, olyan vidéken pedig, ahol sok a kő, ott termésköböl (nyersen összerakva vagy falazva) vagy pedig téglából. Ma már mindig négyszög alakú s körülbelül 1 m. magasságú, de régebben alacsonyabb volt.

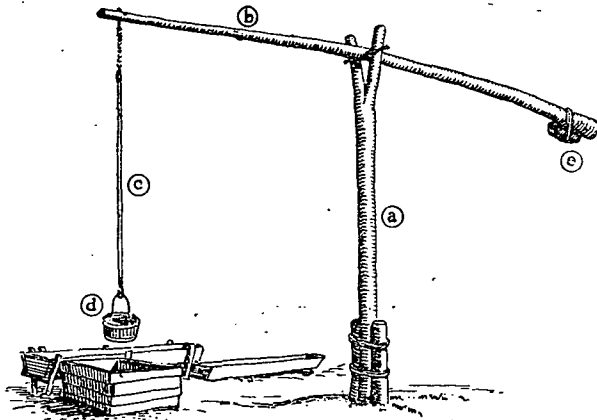
Második főrésze az ásott kútnak a vízemelő szerkezete. Ez sokféle lehet, valamennyi között azonban kétségtelenül legjellemzőbb a magyar vidékre és nekünk legkedvesebb az, amelyet most részletesen ismertetni akarunk, a *gemes-kút*.

Ha a gémes kút kint a közlegelőn van, akkor *gulyakút* a neve a Nagykúnságban (Népr. Ért. IX, 17) és Szalontán (Nyr. XLIV, 406). Bár a közmondás azt tartja, hogy egy kútba elég egy ostorfa, mégis van olyan gulyakút, amelybe két vagy három rúd és ugyanannyi veder jár. Közismert a Hortobágy hármas gémeskútja. A régi világban, mikor még az alföldi állattenyésztés virágjában volt s nagy állattömegek vándoroltak a pusztákon és nagy csordákat hajtottak az országutakon, nagy és fontos jelentősége volt az ilyen magányos gémeskútnak. Egy kis túlzással az ázsiai puszták oázisának kútjához lehetne hasonlítani, jelentőség tekintetében. Régi írott emlékeinkben gyakran találkozunk a *kút-birákkal*, akik a vándorló pásztornéptől az úgynevezett *gempénzt* szedték s örködtek, nehogy a kutak körül háborúság támadjon. (Takáts Sándor, A régi Magyarország jókedve, 39.)

Feltűnő, hogy a *gemes-kút* elnevezés nem fordul elő régi nyelvemlékeinkben, csak Páriz Pápai 1767. évi szótára említi először. Ellentben a XVI. sz. elejétől kezdve ismeretes a *kan-*

kalék és *kankalékos kút* (Okl. Sz.: 1519, NySz.: 1594), olyan kút neve gyanánt, amilyent ma gémeskútnak hívunk. Ma is *kankalékos-kút* a neve Pápa vidékén (Nyr. XXXV, 434, NyF. 17:31), és Tatán (Nyr. XLIII, 311) Baranyamegyében (MTsz.), Göcsejben (Népr. Ért. VI, 7) és Nagykanizsán (NyF. 48:33).

*Csigás-kút*nak nevezik Zalamegyében (MNy. IV, 482), *csiganyilas-kút*nak a Dráván túli régi magyar nyelvszigeten (Népr. Ért. XII, 248). *Ágas-kút* és *ostoros-kút* a Székelyföldön (Malonyai, A magyar nép művészete, II, 98) és nagyon érdekes a dévai csángók gémes kútjának a neve: *Komponás-kút* (Népr. Ért. IV, 221). A *kompona* tudvalevőleg mérleget jelent a Székelyföldön (MTsz.).

A gémeskút vízemelő szerkezete, *kútszere*, mint Maros-Tordamegyében mondják (Nyr. XXXIII, 294), csakugyan olyan, mint egy nagy kompona, nagy karos-mérleg, melynek egyik végén a veder, a másikon ellensúlyként a kolonc lóg. Technikai szempontból a gémeskút szerkezete olyan egyszerű és annyira megfelelő, hogy évszázadok óta változatlan maradt. Más kútszerkezetek fölött az az előnye, hogy gyorsan és kevés erővel lehet vele a vizet meríteni, de hátránya az, hogy nagy helyet foglal el. Szerkezete (l. az ábrát) a kétkarú emeltyű gépének elvén alapul. A kútkorláttól 2—3—4 m. távolságban áll egy magas függőleges faoszlop (a), melynek felső, villaalakú végén keresztül szúrt vasrúd körül egy hosszú gerendaféle forog (b), a mérleg két karjához hasonló helyzetben. Ennek a keresztben fekvő gerendának, amely rendszeren valami vékonyabb egyenes

fatörzsből kerül ki, vastagabb és a kúttól elfordult végére legtöbbször valami egyensúlyféle (e) van erősítve, másik, a kút nyílása felé eső végén pedig a kútaknába lejáró hosszú vékony pózna (c) lóg, ennek alsó végére van a vízemelő veder (d) erősítve.

A szerkezetet tartó oszlop mély kutaknál messzebb, kevésbé mély kutaknál közelebb áll a kútaknához, mert a mély kútakna hosszabb, a kisebb mélységű pedig rövidebb forgógerendát kíván. Ez az oszlop sokszor valami alkalmas fának nyers törzse, amelyről csak a kérget tisztítják le s a felesleges kisebb ágakat vágják le. Ha nem élő fatörzset, hanem ágas oszlopot használnak e célra, akkor ennek alsó vastag és többnyire bunkósra hagyott végét jó mélyen leássák a földbe, s ott kellőképpen megerősítik. Ez vagy úgy történik, hogy nagy kövekkel körül-rakják, vagy ahol kő nincsen, ott földből készítenek egy kis dombfélélet az oszlop lába körül, a földet pedig kis vesszőfonásos kerítéssel veszik körül. Ha az oszlop alsó vége idővel elkorhad, akkor a kapu- és kerítésoszlopoknál alkalmazott módszer szerint megpótolják, megtoldják egy újabb darab fával, u. n. pótláttal, vagy két rövidebb új oszlop közé fogják az ágast. Gyakran két vagy három oldalról támasztó karókkal is megtámogatják s úgy óvják az eldüléstől. Érthető ez a nagy gond, amellyel az oszlop szilárdságát biztosítják, mert hiszen a felső kar örökös mozgatása miatt igen nagy és állandó rángatásnak van kitéve. Vannak vidékek, ahol nem elégszenek meg a nyers fatörzs dísztelen alakjával, sőt vannak községek, ahol a kúttulajdonosok vetekednek egymással, hogy kinek díszesebb a kútja. Az oszlopot ilyenkor négyszegletesre faragják s felső vége nem a szokott egyszerű villaalakot mutatja, hanem négyszegletes nyílást fűrészelnék belé a forgó gerenda részére. Ilyen díszesebb kútoszlopok például a Rábaközben (Népr. Ért. XII, 160) és az ungmegyei Tiszaháton (u. o. XI, 195) divatosak. Rovásos dísz, rozetta, kerék, betű, évszám fordul elő ezeknek díszítésében s az oszlop csúcsát gomb, mákfej, tulipán vagy más virágfiélére emlékeztető alakra faragják meg. A gémes kútnak ezt a főoszlopát legtöbbször *ágasnak*, *ágosnak*, *kútágasnak* nevezik. Nevét, éppen úgy, mint a szelementartó ágas oszlop is, az alakjáról kapta. Erről az ágasról szól az ismert népdal:

Kútágásra szállott a sas,
Többet rózsám ne csalogass.

Baranyában és Szlavóniában *csiga-ágas* (MTsz., Népr. Ért. XII, 248), Máramarosban *villa* a neve (Nyr. XLI, 291).

Az oszlop felső két ága vízszintes irányban át van fúrva s a lyukakon keresztül egy rövidebb vasrúd van keresztül dugva, ez a forgó-gerenda (a mérlegkar) tengelye. *Cibak*nak nevezik ezt Szegeden (MTsz.), Hódmezővásárhelyen *vánkos*nak (saját jegyz.).

A forgógerenda (b) természetesen vékonyabb és könnyebb az ágasoszlopnál, de rendszeren sokkal hosszabb. Ez a gerenda, útszéli vagy pusztai kutaknál rendszeren síma, nyers, de egyenes fatörzs, ellenben bent a faluban, és főleg az olyan vidéken, ahol a kutat díszíteni szeretik, gondosan négyszegletesre faragott és gyakran faragással díszített egyenes gerenda. Egyensúlyközéppontja táján át van fúrva s ezen a lyukon megy keresztül a fent említett kis vas-tengely, amely körül a gerenda fordul, amikor a vedret fel-le húzzák. Ott, ahol a kutak aknája a rendszernél mélyebb, s nem találnak elég hosszú egy darabból való fát a forgógerendához, ott két egymáshoz erősített darabból készítik. A kútnak ezt a le-fel járó mérlegkarhoz hasonló forgógerendáját általában *gém*-nek nevezik s erről a részről kapta a nevét a *gemes-kút*. Mint fennebb említettem, a *gém* szónak, 'kút forgó-gerendája' értelmezése csak 1767 óta ismeretes. PÁRIZ PÁPAI szótárának 1708. évi kiadása pl. még nem ismeri. Az Oklevélszótárnak egy 1637-ből való adata szerint: „Mely hidon talaltunk egy *le vono gémet* lancaual egygyütt“. BARÓTI SZABÓ DÁVID 1792. évi szótára szerint „*gém*: madár neve; v. sarampó. Kapu-, *kút-gém*“. Volt tehát² valamikor *hidgém* és *kapügém* is, ezek azonban ma már ismeretlenek. Ma ezeket sorompónak nevezzük. B. Sz. D. *sarampó* alatt azt mondja, hogy „emeltsős híd, v. kapu, gém; le- s fel-vonó gyakás (gyakás) gerenda. Le-vonni a' gémet, sarampót“. Úgy látszik, tehát, hogy először a sorompót hívták *gém*nek, s csak később vitték át ezt az elnevezést a kút hasonló mozgású gerendájára is. A híd- és kapusorompóról idővel elmaradt a *gém* név, mert kiszorította a *sorompó* elnevezés, ellenben a kútnál megmaradt

² V. ö. *gólya* (= szalmaemelő).

mai napig, sőt talán kiszorított valami más, régibb elnevezést. Mind a sorompót, mind a gémeskút forgógerendáját nyilván a hasonlóság alapján nevezték el *gémnek*. Hisz nemcsak alakjuk, hanem jellemző elülső részükkel, hol magasra felmeredő, hol meg a föld felé kényszerített mozgásuk is hasonlít a hosszúlábú, hosszúnyakú *gémnek* hol kiegyenesedve fürkésző, hol lehajolva eleségkereső mozgásához. Érdekes, hogy Portugáliában többek között *cegonha*, *cigonya*, tehát 'gólya' a neve ennek a kútnak. (Wörter u. Sachen, X, 99). De ennek a névátvitelnek természetesen olyan korban kellett történnie, mikor a *gém* nálunk még közismert madár volt.

A *gémeskút* elnevezésnél úgylátszik sokkal régibb e kútnak *kankalékos* vagy *kankarékos kút* neve. Már CALEPINUS 1585-ből való szótárában találjuk a *kankarik fa* (lat. tollonon), *kankarig* (lat. telo) elnevezéseket, és PP. (1708) *kankarik* emelő fája: tollonon, Brunnenschwengel. Az Oklevélszótár pedig már 1519-ből közli a *kankalék*: Schöpfeimer, Brunnenschwengel adatot. Ma is a *kankalék* elnevezés a nép nyelvében szinte jobban el van terjedve, mint a *gém*. A Magyar Tájszótár sok alakváltozatban ismeri az ország különböző részeiből, legfőképen a Duna bal-partjáról és Dunántúlról. Ezen elnevezés eredetéről alább lesz szó.

Más, szintén régi névvel nevezik a forgó-gerendát a baranyamegyei Ormányságban és Göcsejben; ott t. i. *csiga* a neve s azért *csigás-kútnak* mondják a gémeskutat (MTsz.). A szomszédos Szlavóniában *csiga nyil* (Népr. Ért. XII, 248). Kemenesalján *mény* (*míny*)-nek nevezik (NyF. 3:21), a dévai csángók pedig, mint már fennebb említettem, a mérleg karjához való hasonlósága miatt *komponá*-nak mondják (Népr. Ért. VI, 221). *Sujtó*-nak hívják a Csallóközben és Pozsonymegyében (MTsz.), és *kútsujtó*-nak a győrmegyei Szigetközben és Pozsonymegyében (MTsz., NyF. 38:28). *Kútoszor* a neve Kecskeméten és a Csallóközben (MTsz.). Az utóbbi elnevezések körül azonban némi bizonytalanság van, itt alighanem összecserélték az egyes részek neveit forrásaink pontatlan feljegyzői.

A forgó-gerenda vékonyabb végéről, amely nyugvó állapotában magasan áll a kútnakna fölött, egy darabka vasláncra akasztva, lóg le egy hosszú vékony rúd. Nagy és igen mély kútnál mozgó láncszemek segítségével két rúd van egymáshoz

kapcsolva. A rúd alsó végére vasból való kampó vagy horog van erősítve, ez a vödör tartására szolgál. Ezt a lelógó vékony vedertartó rudat különféle nevekkkel illetik. *Ostor* a neve Pápa vidékén (NyF. 17:31), *ostorfa* Szegeden és Tolnamegyében (MTsz.), *kútostor* Békésben (Népr. Ért. XII, 134), *sudár* a Balaton mellékén, Baranya-, Somogy- és Vas megyében (MTsz.), valamint Zalamegyében (MNY. IV, 482), *sudárfa* Fehér- és Somogy megyében (MTsz.), *sudárléc* Csallóközben (MTsz.), *kút-sudár* Dunántúl (MTsz.) és Bakonyalján (NyF. 34:61), *horogfa* Komárom megyében (MNY. IV, 430), *horog* Szlavóniában (Népr. Ért. XII, 221, 248), *pózna* Göcsejben (Népr. Ért. VI, 7) és *kányos-fa* Baranyamegyében (MTsz.), Dunántúlon *kútnyila* (MTsz.), Somogy megyében *csórak* (Nyr. XLIII, 45). Az eddig felsorolt nevek (talán az utolsó kivételével) elég találóak, vannak azonban vidékek, ahol, mint fennebb a forgó-gerendák *sujtó* és *kútostor* neveinél is láttuk, nyilvánvalóan elcserélődtek az elnevezések. Így például Déván *gémnek* mondják a vedertartó rudat (Népr. Ért. IV, 221), és Pápa vidékén *kútgémnek* (NyF. 17:31). Igen sok helyen (Bars m., Erdővidék, Csallóköz, Érsekújvár, Komáromm., Marcall mell., Mármaros-, Nyitra-, Pozsony-, Somogy-, Szatmárm., valamint Pápa vidékén és Tatán; MTsz., NyF. 17:31, Nyr. XLII, 311) *kankalék*-nak vagy *kankaréknak* is hívják ezt a rudat, ami szintén csak pontatlanság, mert ez a szó eredetileg nyilván csak azt a vaskampót jelentette, amely a vedertartó rúd alsó végén van, amelyre rá akasztják a vedret.

Ennek a vedertartó vaskampónak is különféle neve van. Bakonyalján (NyF. 34:61) és Pápa vidékén (NyF. 17:31) *köpü* és *kallantyü* (Nyr. XXXV, 434), Szlavóniában *vidörfogó* (Népr. Ért. XII, 248). Legtöbb helyen azonban *kankaék* (Balaton mell., Somogy m.), *kankalik* (Komáromm.), *kútkankarék* (Nagykúnság), *kankarik* (Mezőtúr), sőt *hangarék* (Szatmárm.) a neve (MTsz.). Mivel *kankarék* (> *kankalék* stb.) nyilván a *kunkorodik* ige tövének főnévi származéka, azért tulajdonképpen, eredeti jelentésének ezt a 'kampó' jelentést kell tartanunk. De az idők folyamán átvitték ezt a szót több más, a kampóval kapcsolatban levő tárgy jelölésére is. Pusztai kutakon néha valami kulcsféle vaskapoccsal szokták lezárni a kútostor kampóját, nehogy valaki elvigye a vedret. Ennek következtében a zala-

megyei Tapolcán *kankalék* az „amivé a csigás kútná a vödört le zárgyák, hogy a sudárról le ne essen“ (MNy. IV, 482).³ A kampó továbbá a kútoszor alsó végéhez van erősítve. Ennél fogva, mint fennebb láttuk, sok helyen a kútoszort is *kankalék*-nak nevezik. (Ehhez való hasonlósága miatt aztán Göcsejben ezt is jelentheti: *h o r g a s f a*, melyet a szénahordó szekér oldalának hátsó zápjához kötnek, hogy a rudazó kötelet rudaláskor behúzhassák s a szénát erősebben összeszoríthassák“. MTsz.). A kútoszor a forgógerendával van kapcsolatban, tehát (l. fennebb) a *kankalék* szó ezt is jelentheti. Sőt, mint alább látni fogjuk, néhol még tovább a kútkölönc megjelölésére is átvitték!

A kútoszor kampóján függő vízmerítő *veder* rendszeren fából készül s két-három vasabroncs tartja össze. Félkör alakú vasból való kengyel a fogója, amelynél fogva rá van akasztva a rúd kampójára. Olyan helyen, ahol a kút közhasználatra van, országút mentén vagy a falu utcájában, ott a *veder* nyílása vasabroncs-pántokkal be van rácsozva, hogy ne lehessen belőle átadni az állatokat. A fából való vödör azonban kezd kimenni a divatból, talán mert nehéz és drága. Újabban vasbadogból való vedreket alkalmaznak a gémes kútra is. Pusztaí gémeskúton legtöbbszörre egyáltalában nincsen *veder*, mert ott a pásztorok és a szekéren járó utasok magukkal hozzák a vedret vagy cserépkorsót, amivel a vizet merítik.

A merítő gerenda másik, vastagabb és súlyosabb végére rendszeren valami súly-félet akasztanak vagy erősítenek, hogy a vízzel teli *vederrel* egyensúlyt tartson. Gyakran csak a fátörzsnek meghagyott gyökértuskója szolgálja ezt a célt; s ezt néha — hogy nehezebb legyen — még sárral is betapasztják (Népr. Ért. IX, 17). Máskor nagy darab követ, néhány téglát vagy egy megfelelő vasdarabot kötöznek rá nehezéknak. A gerendának ezt a vastagabb és súlyosabb végét *gém-farának* mondják Bács megyében (MNy. IX, 237), vagy *kút-farkának* Debrecenben (Népr. Ért. XIII, 189). A rákötözött nehezéknak leggyakoribb neve a *kolonc* vagy *kölönc* (*kölöngy*, *gölöngy*,

³ A *primula* régebbi botanikai latin neve *clavis S. Petri*, *clavis coeli*, németül *Schlüsselblume*, s egyik magyar népies neve *kulcsvirág* (Nyr. VII, 261). Ennek alapján azt hiszem, hogy ma közhasználatú *kankalin* neve sem egyéb, mint a fennebbi 'kulcs' jelentésű *kankarék* > *kankalék* szónak egyik alakváltozata.

különc MTsz., NyF. 17:31, 34:61, MNy. VI, 95, Nyr. XLII, 357). Arany János Toldijának második énekében:

Nagy kolonc köszönget a kút méla gemén.

A Palaton mellékén, Zalamegyében és a Székelyföldön *cölönk* (MTsz.), a Balaton mellékén még *cölömp* (MTsz.), Pápa vidékén *huzlaló* (NyF. 17:31), a Székelyföldön még másként *terü* (MTsz.), Háromszékmegyében *bot* (Nyr. XXXIV, 103), a Csallóközben (MTsz.), és Komárommegyében (MNy. IV, 482) *kankalék*. Látnivaló, hogy a kankalék még erre az eredeti helyétől legtávolabb eső kútrészletre is rátapadt.

A gémes kút kiegészítő része, és ott, ahol állat van a háznál, elmaradhatatlan mellőle az *itató-vályú*. Rendesen egy darab kivájt fatörzsből készül, vagy vastag deszkákból, fapallókból róják össze. A vályú hosszúsága különböző, s ha sok a megitatni való állat, akkor kétfő vagy több is van belőle a kút mellett. Ilyenkor az első vályú kb. 1 m. magasan áll a földbe vert cölöpökön vagy fatuskókon (hegyes vidéken nagy kődarabokon), s a második vályú az elsőnek a végén, és valamivel mélyebben fekszik, mert a víz az első vályúból folyik a lentebb fekvő másodikba. Hódmezővásárhelyen a felsőt *lővdlyúnak*, az alsót, amely a földön fekszik, *disznóvdlyúnak* nevezik.

A Nagykúnságban és Békésmegyében, valamint Debrecenben egy nagyobb hordót állítanak a kút mellé az udvarba s az mindig vízzel van megtöltve. Ez az u. n. *kapitányvíz* (Népr. Ért. IX, 17, XII, 134, Nyr. XLIV, 124, MNy. XV, 98, XVI, 35, Zelizy: Debrecen leírása, 33). Ezt tűzbiztonsági okokból a hatóság (az egykori *utca kapitány*) rendelte el s innen a neve. (Takáts S.: A magyar múlt tarlójáról, 109.).

Végül felemlítendő még egy érdekes szokás Túrkevérről. Mikor jelt akarnak adni a tanyából a kint dolgozóknak, hogy induljanak befelé, mert pl. kész az ebéd, akkor a kútgém hegyére erősítenek egy zsákot vagy valami rongydarabot s azt a gémmel feleresztk a magasba. E jelnek *cuca* a neve (Nyr. XLIV, 453). Hódmezővásárhelyen pedig a kútgémnek ugyané helyére, illetve az ostorfa felső végére tüskés akácgalyat kötöznek, hogy a galamb rá ne szálljon s bele ne piszkoljon a kútba.

Cs. Sebestyén Károly.